

Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

ARKEOLOJİ-RÖLEVE-RESTORASYON
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ-FOLKLOR

Dört Ayda Bir Çıkar

Cilt: 2 Sayı: 6 Aralık 1989

Sahibi: Enis KARAKAYA

Genel Yayın Yönetmeni ve Yazı İşleri Müdürü:

Dr.Özkan ERTUĞRUL

Teknik Müdür: Tolunay TİMUÇIN

Genel Koordinatör: Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

Genel Sekreter: Rabia EMEKLİGİL

Teknik Sekreter: Sadettin ZAYİM

Sanat Yönetmeni: Ziya Nur SEZEN

Yayın Sekreterleri: Selda KALFAZADE - Gülçin EROL

Haber Servisi Sorumluları: Arzu YILMAZ -

Arzu İYİANLAR

Halkla İlişkiler Koordinatörü: Gülgün KALKINOĞLU

Mali Müşavir: Selim Sabit SALMAN

Yayın Kurulu: Özkan ERTUĞRUL - Enis KARAKAYA

Selda KALFAZADE - Şebnem AKALIN

Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

DANIŞMANLAR: Prof. Dr. Semavi EYİCE

Prof. Dr. Ara ALTUN Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM

Doç. Dr. Ebru PARMAN - Yard. Doç. Dr. Zeki SÖNMEZ

Dr.Hüsamettin AKSU -Sargon ERDEM

Dr.Engin BEKSAÇ-Erol ÖZKAN

Film: Cem Has Grafik 511 85 85

İç Baskı: Örünç Matbaası 528 42 68

Kapak Baskı: TAKİLOĞLU MATBAASI 528 66 07

Dizgi: ÇAĞDAŞ Matbaacılık-Reklamcılık 526 90 88

Kapak baskısında TAKİLOĞLU MATBAASI'na yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

REKLAMLAR

Arka dış sayfa: 2.000.000.- TL.

Arka iç sayfa: 1.000.000.- TL.

İç tam sayfa: 800.000.- TL.

İç yarım sayfa: 500.000.- TL.

Ön iç sayfa: 1.200.000.- TL.

• Yıllık Abone: 37.500 TL.dir. Banka hesap numarasına çıkarılan paranın makbuz veya dekontunun fotokopisi ya da aslı gönderildiği an, dergi Adresinize postalanacaktır. (İstanbul Be-yazıt Vakıflar Bankası 21-10248-8 nolu hesap)

Yurtdışı Abone ücreti: 25 \$

İRTİBAT ADRESİ: Tolunay Timuçin 527 29 58

Mollafenari Sok. Birol İş Hanı Kat: 3 Cağaloğlu/İstanbul

Posta Kod: 34410

İÇİNDEKİLER

- Ermitaj - 250 Yıllık Bir Saray Müze
(Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM) 2
- Sultan Ahmet Külliyesi İmarat Yapıları
(Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU) 3-10
- Jacques Louis David ve Fransız Devrimi
(Doç. Dr. Semra GERMANER) 11-19
- Kenan Özbel'in Ardından
(Üzlifat ÖZGÜMÜŞ) 20
- İznikli Balıklar
(Prof. Dr. Şerare YETKİN) 21-25
- Ayasofya Çalışmaları ve Yapılan Onarımlar
(Erdem YÜCEL) 26-30
- Geleneksel Bor Konutları
(Y. Mim. Rest. Nuran KARA) 31-35
- Bor'da Dini Mimari
(Y. Mim. Rest. Hamid PİLEHVARİAN) 36-39
- T.Ş.C.F.A. Koleksiyonundaki "Sidon Camları"
(Üzlifat ÖZGÜMÜŞ) 40-43
- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Bulunan
"Art-Nouveau" Süslemeli Albümler (Nihat ERGİN) 44-46
- Çatma Yastık Yüzleri
(Dr. Növrer GÜRSU) 47-52
- Sadberk Hanım Müzesi'ne Europa Nostra Ödülü 52
- Pushapa-Puja, Budizm'de Çiçek Adakları
(Çev: Yaşar ÇORUHLU) 53-54
- Antik Polemonium Kenti ve Fatsa Kilisesi
(Yılmaz BÜKTEL) 55-57
- Kazı Buluntusu Kil Eserlere Uygulanacak İlk
Koruma Çalışmaları (Hüseyin AKILLI) 58-66
- Tezyinatlı Madeni Şebekeler
(Müjgan ŞEVKATLI) 67-73
- Kumluca/Corydalla
(Meryem ACARA) 74-76
- Sanat Tarihi Haberleri 77-78
- Kapak: 16. yy. İznik Tabacı

Dergide yayınlanan makalelerin sorumlulukları yazarına aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ve izin alınarak yararlanılabilir.

Hizmetlerinden dolayı Mustafa Selimoğlu'na teşekkür ederiz.

ANTİK POLEMONIUM KENTİ VE FATSA KİLİSESİ⁽¹⁾

Yılmaz BÜKTEL
Sanat Tarihçisi

Kalıntıları, bugün Ordu ili sınırları içinde kalan Fatsa ilçesinin doğu cihetinde görülebilen antik **Polemonium** kentinde ilk olarak Amazonların varlığından söz ediliyor. Amazonları İonyalı kolonistler ve Kimmerler (MÖ675-MÖ650) ile bu sonuncuları kovalayan İskitler izliyor (MÖ650) ve İskitler burada 28 yıl egemen oluyor. Yunanlılar MÖ562'de Doğu Karadeniz kıyılarına çıkmaya başlıyorlar, ardından bölge İran devletinin hakimiyetine giriyor ve burada **Pont Satraplığı** kuruluyor (MÖ520-MÖ363). İran devletine Büyük İskender tarafından son verilince burada Pontus Polemonium devleti kuruluyor ve Devletin başkenti olarakta bugün kalıntılarını görebildiğimiz Polemonium kenti seçiliyor. Bir başka görüşe göre de kentin kuruluşunun, Devletin kuruluşu ile aynı zamanda olduğu ileri sürülüyor. Polemonium daha sonra Roma idaresine (MÖ63) ve ardından doğu Roma İmparatorluğuna geçiyor (395). 1071 sonrası Türklerin eline geçen bölge bir ara **Trabzon Rum devletinin** sınırları içinde kalıyorsa da bu fazla sürmüyor ve Türklerin idaresi altında bugün kalıntıların görülebildiği yerde Fatsa ilçesi ve 8-9 km doğuda da antik Polemonium'un devamcısı olarak bugünkü Bolaman Bucağı günümüze kadar geliyor. Eski kentin kalıntılarının bulunduğu sahada, Bizans döneminde yapıldığı düşünülen sekizgen bir kilisenin kalıntıları oldukça heybetli bir görünüm verir.

Yöre halkının "**Manastır**" olarak adlandırdığı Antik Kente ve Kiliseye ait kalıntılar yer olarak çeşitli anlatımlara ve planlara uygunluk göstermekte ve tanımlanan yerde bulunmaktadır. Bu yer bugünkü Fatsa'nın doğusunda mısır tarlaları ve fındıklıklar ile çevrilmiş bir durumdadır. Burası bugün ilçenin ceza ve tevkif evinin bulunduğu semttir ve cezaevi geçildikten az sonra arka tarafta, tarlalar içindeki kilisenin yüksek bölümleri görülebilmektedir.

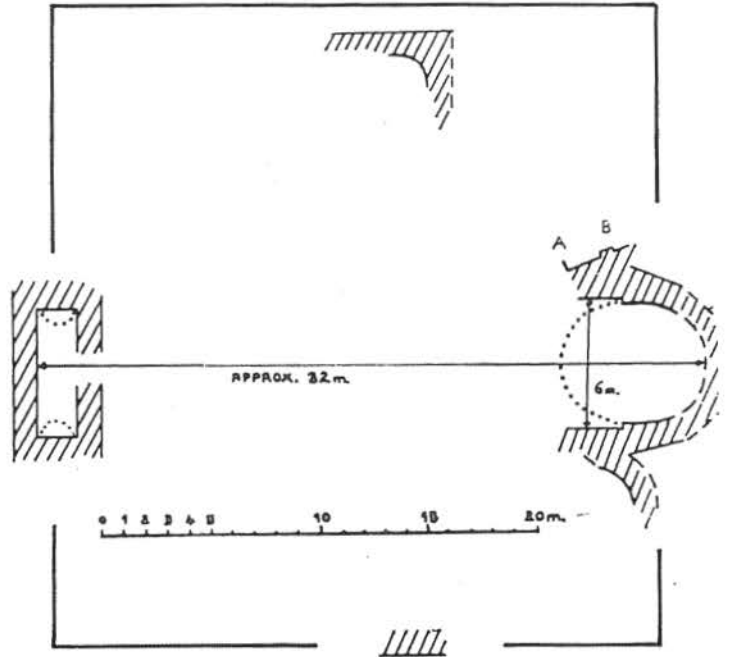
Varlığını Bıjışkyan, Kınneir, Hamilton, Hommaire de Hell gibi seyyahların gezi notlarından öğrendiğimiz ve Fatsa Kilisesi olarak adlandırdığımız, aynı zamanda da eski Polemonium'un tek izi olan bu yapının kalıntıları 1960'lı yıllarda İngiliz Arkeoloji Kurumu üyelerinden **David Winfield** ve **June Wainwright** tarafından incelenmiş ve bir de Kiliseden kalan kalıntıları belirleyen plan çıkarılıp, bu plan üzerinde görüşler öne sürülmüştür. (2) (Plan 1)

Winfield ve Wainwright'in dışında burada başka bir araştırma yapıldığı yolunda bir bilgimiz yok ve bu iki araştırmacının da kalıntıları inceledikleri 20 yıl önceki bir zamanda bile, kalıntılar bugünkü kadar kötü durumdaymış ki geniş kapsamlı bir araştırma olanağı bulunamamıştı, ayrıca şu durum kesin bir planın çıkarılmasına da engel olmuştur. Yapının mimarisinin açığa çıkarılmasında büyük önemi olduğuna inandığımız orta bölümdeki enkaz da temizlenememiştir. Bizim araştırmalarımız sırasında kalıntılar mısır tarlaları ve fındıklıklar içinde kaybolmuştu, orta bölümdeki enkazın ise dikenli çalılarla kaplandığı görülmüyordu. Bu ne-

denlerden ötürü bizim araştırmalarımız da, kısıtlı olanaklarımız çerçevesinde fazla geniş kapsamlı olmayıp, önceden bilinen ve buluntuları doğrulamaktan ibaret kaldı, ancak biz bu arada çok sayıda resim çekerek önemli bir eksikliği doldurduk.

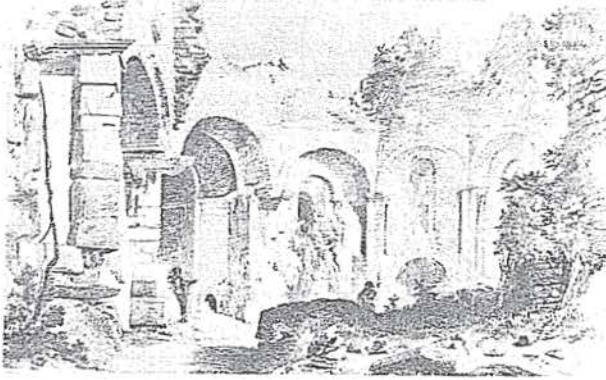
"*Hamilton Yasun Burnunun batı bölümünde, Hommaire de Hell*'inde işaret ettiği ve desenlerini de verdiği sekizgen bir kiliseyi tarif eder. Bu Kilise bugünkü Bolaman çayı olan eski Poulemon çayının ağzının batı kıyısında yer alırdı ve bugün burada eski kentin yerine işaret eden düz olmayan kabartılar ve düzgün sarı taş bloklarından meydana gelen bir sekizgen kilisenin harabelerinden başka bir şey yoktu..."

"...Fatsa ilçesinin doğu nihayetinde deniz kıyısına yaklaşık olarak, deniz yüzeyinden on metreden yüksekte olmayan bir kabartı uzanır. Duvar kalıntılarının da bulunduğu bu yer genellikle polemonium olarak kabul edilir. Trabzon Metropolit Khrysantos Polemonium'un Amastris'in hakim olduğu bölgeye dahil olduğunu yazarken - Amazonlar bölgesi - Schultze yapının Pontus Polemoniacos'un kiliselerinden biri olduğunu söyler. Tüm bölgenin Polemonium'dan türemiş olan adı da gösterir ki bu oldukça önemli bir şehirdir. Schultze, Hamilton ve Kınneir ile aynı görüştedir. Kınneir bu tonozlu kalıntının, Kilisenin hâlâ duran, yerden 6-7 m yükseklikteki apsisi olduğunu söyler. Kazılarda tam doğru bir planı çıkarılamayan bu geniş Kilisenin çevresi her temizleme sonrasında yeniden çalılar, otlar ve molozlar ile doluyordu Bu-

Plan 1 : Kilisenin 1960 yılında Winfield ve Wainwright tarafından çizilen planı.

* Trakya Üni.Mühendislik-Mimarlık Fak. Bölümünde Araştırma görevlisi

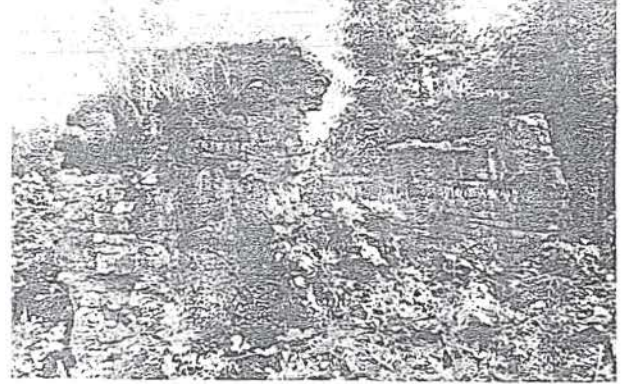
Resim 1 : Fatsa kilisesinin 1847'deki görünümü.
(Hammaire de Hell ve Laurens'den)

gün dahi aynı durumdadır. - Düzgün sarı taş bloklardan oluşan ana apsis içten yuvarlak, dıştan beş köşeli idi. Duvarların iç yüzü yaklaşık kare taşlarla muntazam olarak örülmüştü ve arada kırılmış tuğla parçalarından oluşan moloz ve bir öz vardı ve bu duvar kireç-çakıtaşı ile sıvanmıştı...”

Yapının duvarlarının yukarısındaki içeri doğru olan kavislerde taştan beşik tonozun başlangıcını görebiliriz ve burada akustik için olduğu söylenen ama daha çok, taş tonozun ağırlığını hafifletmede kullanılan bir miktar çömlek vardır. Çömlek kullanmak Bizans'da süregelen bir Roma uygulamasıydı ve Türkler tarafından da alınıp şimdiki yüzyılın başlangıcına kadar kullanılmıştı. Bu yörede, Trabzon'da Nakıp Camii ve Ayasofya'yı çömlek kullanılan yapılara örnek olarak gösterebiliriz. İstanbul'da da çömleğin gerek akustik, gerekse örtü sisteminin ağırlığını hafifletmede kullanıldığı bir çok örnek vardır (Aya İrini, Gül Camii, Zeyrek Kilise Camii, Kalenderhane Camii), ayrıca bazı yapıların sarnıç olarak da kullanılan alt yapı sistemlerinde, iki kemer arasındaki boşluklarda, yine üstteki yapının ağırlığını, hafifletmek amacı ile çömlek kullanıldığı görülür.

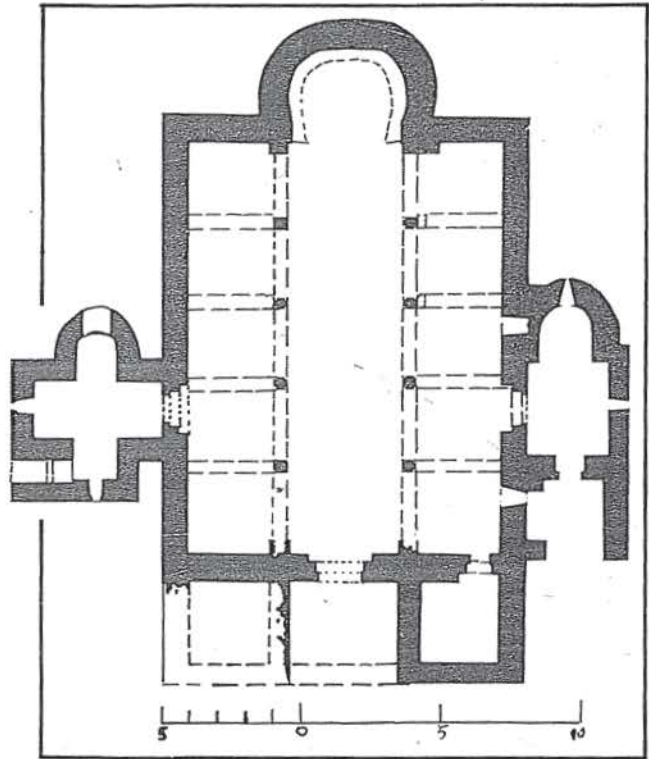
Winfield ve Wainwright'ın ana apsis için söylediklerinin çoğunu yerinde görmek olanağını bulduk. Bizim ziyaretimizde ana apsisin orta bölümünde kalan çok az yükseklikteki kalıntıların tamamı ile toprak altında kaldığını, dahası apsisin tam uç noktasına dikilmiş bir fındık ağacının, yayılmış dalları ile apsisin iki yan cephesi arasındaki büyük açıklığı bütünü ile kapattığını gördük (Res.2) Buradaki ağacın büyüklüğü ve çevrenin taş parçaları yönünden temiz oluşu apsisin bu bölümünün yıkılmasının çok eskiden olduğunu gösteriyor. Zaten Winfield ve Wainwright'ta çizdikleri planda bu bölümü kesikli çizgilerle gösterdiklerine göre onlarda planı o zamanki temel kalıntısına dayanarak çizmiş olmalıdırlar.

“... Güney-doğu apsisinin formu içte yuvarlaktır ve dıştan da yuvarlak görünür ama bu olanaksızdır. Kuzey-doğuda bir şapel olduğuna dair bir iz yoktur ve burada Kilisenin hangi şekli alabildiğini düşünmek güçtür. Ancak apsisin kuzeybatısında, yaklaşık kare taşlar ile örülmüş muntazam bir duvar var ki bunun iç tarafında, doğu nihayetinde bir kavis olduğuna göre bu bir bitişik şapel ya da ynaosun kuzey kolu olmalıdır. Bu bir şapel için ender rastlanılan bir durumdur ama Binbirkilise'de -12.21.22 nolu kompleks- erken örneği görülebilir ki orada bazı kiliselerin yanlarında bitişik sonradan yapılmış şapeller vardır. (Plan 2) Yugoslavya'da Belgrad'ın güneyinde 12.yy.ın 3. çeyreğine tarihlenen Kurşunluca'da Aziz Nicholas, erken 13.yya tarihlenen Zica ve Davioica kiliselerinde de buna benzer düzenlemeler görülmektedir...”

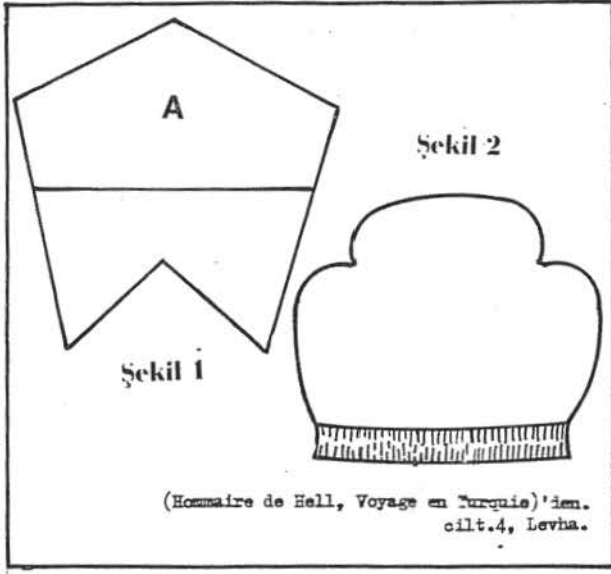

Resim 2 : Kilisenin apsis bölümünün kalıntıları.
(1980)

Güney doğudaki apsisin kalıntıları bugün zeminden yaklaşık bir metre yüksektedir ama bu yüksekliğe kadar da tamamen toprak altında kalmıştır, buna karşılık kuzey doğudaki ek şapel bölümünün çevresi kazılarak derinleştirilmiştir, böyle olunca zaten beş metreye yakın yüksekliği olan duvar daha yüksek bir görünüme bürünmüştür. Bu kazı işleminin define ya da başka bir şey bulmak amacı ile yapıldığı açıktır. Soruşturmamızda, bundan 5-10 yıl önce burada yapılan bir kazıda küçük ziller ve bazı başka parçalar bulunduğunu ve bulunanların kazıyı yapanlarca götürüldüğünü öğrendik. Bu kazıyı yapanların kimliği konusunda bilgilerine baş vurduğumuz Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Sinop, Samsun, Trabzon Müzeleri Müdürlüklerinden aldığımız cevaplar ise bu konuya açıklık getirmekten uzaktı.

Plan 2 : 12-21-22 no'lu kompleksin planı
(S.Eyice , Binbirkilise'den)

(Hommaire de Hell, Voyage en Turquie)'den. cilt.4, Levha.

"... Yapının batı ucundaki dar beşik tonozlu odadan kalan düzgün tuğlalar ile örülmüş kemer ayakları, hemen hemen toprağa gömülüdür. Planda A ve B noktaları arasında duvara bitişik olarak gösterilen, benzer tuğlalardan yapılmış bir kemer ayağı görülür. Kırılmış tuğla parçalarından oluşan moloz özün dışında apsis kemeri ve duvarları ile naosun kuzey kolunu meydana getiren tuğlalardan hiç bir iz yoktur. Bu sebeble mümkündür ki bu tuğla kemer ve kemer ayakları daha eski bir yapıya yahut ta sonradan yerine, küçük kalıntılarını tanımladığımız bir taş kilisenin yapıldığı bir diğer kiliseye ait olabilir. Bu geç kilisenin planı belirginlik kazanmamıştır ama kalıntıların orta kısmında bulunan geniş yığınlar yapının merkezi bir kubbe ile örtülü olduğunu öne sürmemize sebep olmaktadır..."

Winfield ve Wainwright yapıyı daha önce görenlerin düşüncelerine uygun olarak yapıyı genelde sekizgen planlı bir kilise olarak kabul etmektedirler. Oysa kabul etmek gerekir ki onların çizdikleri plan bir-iki çizgi ilavesi ile kabaca ve kolaylıkla Binbirkilise'nin 12.21.22 nolu kompleksinin planına benzetilebilir. Çizilen plana şöyle bir baktığımızda, kolaylıkla bitişğinde ek şapeli olan bir bazilika planı görebiliriz. Ancak bu arada planda A ve B noktaları arasında gösterilen uyumsuzluğu ve kalıntıların ortasında yer alan enkaz yığını unutmamak gerekir. A ve B noktalarının durumu Winfield ve Wainwright'ın açıkladığı şekilde kabul edilebilir: Önceden var olan sekizgen kilise yerini yeni yapılan bazilika planlı, bir de ek şapeli olan taştan bir kiliseye bırakmıştır. Ancak bu kez düşünülmesi gereken konu enkaz yığınıdır, bu yığın gerçekten yıkılmış bir kubbeye aitse yeni yapılan yapının bir kubbeli bazilika olması gerekmektedir ki böylesine küçük bir çevrede bu tip bir yapının inşasına gerek duyulacağını tahmin etmek güçtür. Ayrıca yöreden geçtiğini bildiğimiz seyahatlerden olan Xavier Hommaire de (Hell, buradan 1847 yılında geçmiştir) bu kilisenin sekizgen bir plana sahip olduğunu söylemesinin yanısıra bu durum Hell'in yol arkadaşı ressam Jules Laurens'in çizdiği desenle de doğrulanmıştır. Hell, Kilisenin mimari yapısını şöyle anlatıyor: "... Mimari-si bana çok yabancı gelen ve sekizgen bir şekle sahip bu kilisenin her yüzünde yuvarlak bir kemer var. Bu kemerler (şekil 1) da görülen süslü sütunlar üzerine oturmakta, bu sütunlar 'A' işaretli yerlerden delinmişler ve bir geçit oluşturmaktalar. Bu geçit yapının etrafını dolaşan küçük bir galeriye açılıyor. Yuvarlak kemerlerin üstünden duvarlar sekizgen şekillerini koruyarak yükseliyorlar. Duvarlar harabe hâlinde ve eskiden tüm binayı yukarıdan kapatan kubbeyi

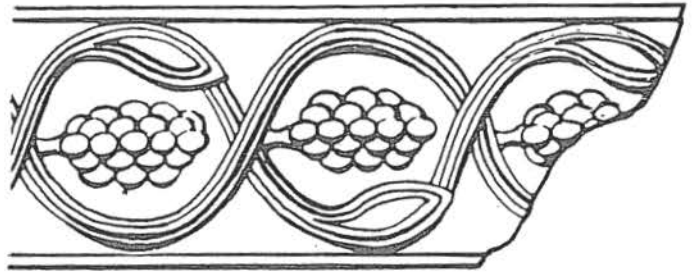
görmemizi engelliyorlar. Bu yapı da diğer geç devir İmparatorluk dönemi yapıları gibi düzensizdir. Apsis oldukça büyüktür, elips bir biçime sahip olan apsisin üç penceresi vardır, pencereler oyulmuştur. (Şekil 2). Ufak şapeller o kadar harap ki insan ne düşüneceğini bilemiyor. Kilisenin çapı 18 adım, apsisin derinliği ise 14 adımdır..."

Winfield ve Wainwright'ın söylediklerinin doğru olduğunu kabul ettiğimiz takdirde kubbeli bazilika planındaki taş kilisenin 1847 yılından sonraki bir tarihte yapılmış olması gerekir ki, bu da olanaksızdır. Şu halde kabul etmemiz gereken Winfield ve Wainwright tarafından çıkarılan planın, etrafı bir araştırmanın sonucu olmadığından, çizilen planın hatalı, hatta büyük ölçüde yanlış olduğudur. Ne yazık ki biz de kalıntıların doğru bir değerlendirilmesi yapıp, tamam bir plan çıkarmadık, çünkü doğru bir planın çıkarılabilmesi burada etrafı bir kazı yapılmasıyla gerçekleşebilecek bir şeydir.

Winfield ve Wainwright araştırmaları sırasında taş süslemeli bir korniş ve bir resim kalıntısı belirlemişler. Onların belirlediği taş korniş, bizim bulduğumuz kalıntıların aradığımız yapı olduğunu ortaya çıkardı, ancak tüm aramalarımıza karşın onların gördüklerini belirttikleri resmi bulamadık. Süslemeli taş korniş, taş tonozun kavislerin başlangıç noktasında ve yerden dört metre yüksekte yer alıyor ve bu korniş anladığımıza göre tüm yapıyı dolanıyordu.

"... Yapının çevresini dolaşan bir taş kornişten kalan parçalarda, oyulmuş asma ve üzüm salkımları görülür. Bu Bizans sanatında az görülür cinsten bir motif değildir ama üzüm salkımları normal olarak asma yaprakları ile karşılıklı yer alırlar, oysa burada yalnızca üzüm salkımları ve asma gövdeleri vardır. (R:3) Apsisin güney yanında, daha aşağıda oturan iki figürden ibaret, renkleri solmuş olan bir resim var ki, bunlar muhtemelen erken devrin kilise babalarını tasvirlemektedir.

Böylece burada, 1071 öncelerine ait olduğunu var saydığımız, merkezi planın erken devirde Doğu Karadeniz'de görülen bir temsilcisi olarak kabul ettiğimiz bir yapı ile karşılaşıyoruz ve bu yapı, bilinen bir süslemeyi değişik elemanlarla veren ilginç taş süslemeleri ile ayrıca bir önem taşıyor.

Resim 3 : Taş süslemenin Winfield ve Weinwright tarafından çizimi.

NOTLAR:

- 1) Polemonium'un geniş tarihçesi ve Fatsa Kilisesi için bkz. Yılmaz BÜKTEL, "Bolaman Şerefnur Kademoğlu Konağı tik Polemonium (Fatsa) Kenti" İÜEF basılmamış lisans tezi, 1981.
- 2) David WINFIELD - June WAINWRIGHT, "Some Byzantine Churches from Pontus" Anatolian Studies, XII(1962), s.131-161.
- 3) Xavier HOMMAIRE de HELL, "Voyage en Turquie et en Perse exécuté, par ordre du Gouvernement Français, pendant les années 1846, 1847 et 1848", Paris 1854-1860 (4 cilt + 1 albüm).